

УДК 930:[323.3:66-051] (477.54)

Р. Г. Любавський

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ РОБІТНИКІВ ХАРКОВА 1920-1930-х рр.: ПРОБЛЕМИ ІСТОРИОГРАФІЇ

Резюме: У статті досліджується історіографія повсякденного життя робітників Харкова в 1920–1930-ті рр. Робиться висновок про те що, в радянську добу дослідники ідеалізували умови життя пролетарів. На думку сучасних науковців, у порівнянні із початком ХХ століття якісних змін у повсякденному житті працівників не відбулося.

Ключові слова: «новий побут», історія повсякденності, робітники.

Любавский Р. Г. Повседневная жизнь рабочих Харькова в 1920-1930-е гг.: проблемы историографии

Резюме: В статье исследуется историография повседневной жизни рабочих Харькова в 1920-1930-е гг. Делается вывод о том, что в советскую эпоху исследователи идеализировали условия жизни пролетариата. По мнению современных ученых, по сравнению с началом ХХ века качественных изменений в повседневной жизни рабочих не произошло.

Ключевые слова: «новый быт», история повседневности, рабочие.

Lubavsky R. G. Everyday life of Kharkiv workers in the 1920-1930-ies: problems of historiography

Summary: This paper deals with the historiography of Kharkiv workers' everyday life in the 1920–1930-ies. The conclusion is that in the Soviet era researchers idealized living conditions of the proletariat. According to modern scholars, as compared with the

beginning of the twentieth century, no qualitative changes in the everyday life of workers have occurred.

Keywords: «new life», the history of everyday life, workers.

Історія повсякденного життя сьогодні є одним із популярних напрямків досліджень в українській історіографії. Вона вийшла з тіні «великої» історії, стала самодостатньою. При цьому, як зауважила О. Коляструк, «історія повсякденності не є винайденням сучасності», оскільки окремі її сюжети вивчалися раніше, хоча дослідники ставили завдання в межах інших теоретико-методологічних концепцій [24, с. 6]. Дослідження певних аспектів побуту робітників Харкова розпочалося ще у 1920-ті рр. і пройшло декілька етапів.

Протягом 1920-х рр. у радянській періодиці жваво обговорювалися проблеми перевиховання суспільства на нових, соціалістичних засадах, ставилися питання про ознаки «нового» побуту пролетарів. В умовах економічної кризи та післявоєнної розрухи тема матеріального добробуту населення була вельми актуальною. Дослідники вивчали історію життя пролетаріату з класових позицій, зосереджувалися на показі позитивних змін у побуті пролетарів. Тому не дивно, що в центрі уваги науковців опинилися бюджет працівників та його баланс. У статистико-економічних журналах друкувалося чимало наукових розвідок, присвячених матеріальному становищу працівників промислово розвинутих регіонів країни. Так, Г. Полляк порівнявши прибутки робітників у довоєнні роки й на початку 1920-х років дійшов висновку, що в роки НЕПу зміни суспільно-політичного ладу в державі спричинили формування «нового бюджету» робітничої родини, характерними рисами якого було зменшення витрат на оренду житла та алкогольні напої [35, с. 7]. Вельми показовою є стаття Е. Кабо, присвячена проблемам харчування робітників, в якій автор доводив, що в 1922–1924 рр. люди не дотримувалися церковного посту [20, с. 15]. У першій половині 1920-х рр. з'явилися окремі статті, автори яких вважали, що в роки НЕПу рівень життя пролетарів

не змінився. Варто виділити розвідки І. Дубинської, яка вивчала бюджет харківських трудівників, зокрема різницю між реальною та номінальною заробітною платою, роль приробітків у формуванні бюджету [9, с. 50–63; 10, с. 18–22; 11, с. 32–40; 12, с. 59–75]. За висновками дослідниці, рівень життя трудівників у 1920 р. не можна визнати нормальним [9, с. 59], а в 1925 р. лише незначна частка працівників мала збалансований бюджет [12, с. 75]. Хоча дослідниця не визначилася із тим, який бюджет вважати нормальним, втім, як «зразковий» описала той, який повністю формувався із заробітної плати. Ще однією темою, яку протягом 1920–1950-х рр. розробляли науковці, був розвиток міської інфраструктури. Дослідники звертали увагу і на гострі проблеми. Це відображають розвідки Г. Георгієвського, К. Черткова, Я. Местецького. Автори розглянули проблему житлової кризи в містах та запропонували різні варіанти її вирішення, проте були солідарні в тому, що умови життя робітників були гіршими, ніж умови інших верств населення [5, с. 18–17; 28, с. 21–24; 43, с. 9–11].

На межі 1920–1930-х рр. окремі аспекти побуту працівників були розкриті в монографічних виданнях [21; 44; 39]. Так, І. З. Коваленко сконцентрувала увагу на вивченні робітничого житла на околицях Харкова. Авторка проаналізувала розмір домоволодінь, кількість мешканців у квартирі або будинку, матеріал, із якого побудовано житло, наявність кухні в помешканні тощо. Дослідниця вивчала умови життя пролетарів у контексті розвитку міської інфраструктури, тому природно, що вона дійшла висновку, що «з організаційного боку будівництво на околицях не можна вважати вигідним», оскільки робітники зводили чимало господарських споруд (сарайів, льохів тощо), які «обліплювали їхні невеличкі будиночки немов гриби» [21, с. 59, 61].

Протягом 1930-х рр. спеціальних досліджень матеріального рівня життя робітників майже не проводилося, науковці віддавали перевагу вивченню проблем розвитку промисловості. Праці з історії фабрик і заводів, що виходили в УСРР у 1930-ті рр., – це

були здебільшого брошури, написані журналістами центральних видань або заводських багатотиражок. Автори усіляко намагалися показати позитивні зміни, які відбулися в галузі організації виробництва (автоматизація виробничих процесів, зменшення кількості випадків травматизму тощо) [15, с. 52; 26, с. 62]. Втім, у цей час були написані роботи, автори яких робили висновки, що дії адміністрації підприємств під час створення інфраструктури часто були помилковими. На думку І. Н. Балтузевича, керівництво Харківського тракторного заводу для того, щоб зекономити кошти, будувало для робітників бараки легкого типу: без тамбурів, з тонкими стінами, які були не придатні до експлуатації взимку. Внаслідок цього їх доводилося перебудовувати, що потребувало додаткового фінансування [1, с. 22, 33]. Можна зустріти розвідки, в яких амплітуда оцінок окремих складових умов життя працівників значно коливалася. Показовою є праця В. Вольського та Б. Борфіна, яка присвячена Харківському тракторному заводу. Дослідники робили висновок, що харчування та медичне забезпечення пролетарів було організовано на найвищому рівні, в той же час відзначали, що в бараках проживало людей вдвічі більше від норми, а на виробничих ділянках не вистачало баків із питною водою [4, с. 70, 76].

Таким чином, у 1920–1950-х рр. науковці намагалися передовсім продемонструвати позитивні зміни, які після встановлення радянської влади відбулися зі структурами повсякденного життя пролетарів (житлові умови та матеріальне становище). Дослідники здебільшого робили висновки про якісні зрушення в житті працівників, хоча відзначали, що радянській владі так і не вдалося розв'язати більшість побутових проблем.

Новий етап досліджень позначився у 1960–1980-ті рр. У цей час у радянській історіографії побуту пролетарів, з'явилась низка праць із історії фабрик і заводів, а також історії робітничого класу. Поштовхом до таких досліджень стала постанова ЦК КПРС «Про книги з історії фабрик та заводів» (21 жовтня 1959 р.). Протягом 1960–1970-х рр. вийшло багато

праць, у тому числі й присвячених історії харківських заводів. Їх авторами були професійні історики, які збирали, опрацювали та ввели до наукового обігу значний масив джерел: діловодну документацію підприємств, заводську періодику, джерела особового походження. Науковці ставили завдання висвітлити переваги радянської промисловості та організації праці над капіталістичною, підкреслити провідну роль партії в поліпшенні побутових умов працівників. Тому на сторінках праць з історії заводів годі й шукати різноманіття оцінок умов життя та праці пролетарів. Науковці робили одностайний висновок, що протягом 1920–1930-х рр. державна система соціального забезпечення робітників була майже досконалою, а побут пролетарів вже вдалося організувати за новим, соціалістичним зразком. На думку вчених, про це свідчили проведення в заводських клубах октябрин, організація театральних вистав та кінопоказів, відкриття значної кількості заводських, бібліотек, спортивних гуртків тощо [6, с. 29, 35, 69; 32, с. 29, 48, 60; 33, с. 78]. Втім, на початку 1980-х рр. у нарисах з історії підприємств можна побачити перші ознаки відходу від необґрунтованих однобічних оцінок. Пролунали висновки про те, що побут робітників був невлаштований: не вистачало печей для обігріву житлових приміщень, ліжок, матраців, спецодягу [36, с. 17; 37, с. 8].

У 1960-ті рр. тема побуту пролетарів зазвучала і в контексті вивчення історії робітничого класу УРСР у роки перших п'ятирічок. У цей час вийшло декілька ґрунтовних праць, присвячених історії українського робітничого класу в роки НЕПу та індустріалізації [7; 8; 13]. Дослідники робили спроби узагальнити історію пролетаріату, до поля їхнього зору вперше потрапили такі аспекти повсякденного життя, які в історіографії раніше не вивчалися (соціальне страхування, охорона здоров'я працівників, безробіття). Проте зроблені в цей час висновки не виходили за межі ідеологічних схем, а характерною рисою праць, як відзначила В. Ф. Колесник, була «фетишизація керівної ролі партії» [23, с. 77]. Дослідники одностайно стверджували,

що умови життя та праці робітників протягом 1920–1930-х рр. змінилися на краще завдяки вдалій соціальної політиці більшовиків. На думку істориків, велику роль у цьому відіграли такі заходи радянської влади, як переселення працівників із міських околиць до квартир «буржуазії», розташованих у центрі міста, будівництво нових «соціалістичних» міст, боротьба з безробіттям, підвищення заробітної плати низькооплачуваних працівників тощо [7, с. 254, 257, 273–274; 8, с. 51, 56, 61; 13, с. 114–115]. У 1980-ті рр. з'явилися багатотомні праці з історії робітничого класу СРСР. Їх автори надавали певні уніфіковані оцінки, стверджували, що протягом 1920–1930-х рр. у пролетарів сформувався новий комуністичний світогляд [19, с. 105–106].

Отже, у 1960–1980-ті рр. дослідники, які вивчали ключові проблеми історії робочого класу й промисловості, робили висновок, що протягом 1920–1930-х років з побуту пролетарів були викоренені всі ознаки «старого» життя.

Сьогодні українські історики почали звільнюватися від догматичних канонів радянської методології та орієнтуватися на праці американських та західноєвропейської науковців, які демонструють різні підходи до вивчення повсякденного життя, в тому числі на матеріалі з історії СРСР. Так, за висновками Ш. Фіцпатрік повсякденне життя радянського суспільства 1920–1930-х рр. можна охарактеризувати, як життя в екстраординарних, надзвичайних умовах [42]. Такі оцінки є важливими для українських науковців, що вивчають проблеми українського суспільства в роки НЕПу й індустріалізації. Варто виділити роботу Ш. Плаггенборга, присвячену культурній історії радянського суспільства [34]. За висновками дослідника, радянська влада не мала єдиного чіткого плану/проекту створення соціалістичного суспільства та виховання нової людини [34, с. 322, 326]. Цю тезу розвинув Р. Мальте, який показав, що СРСР був не тільки пропагандистською державою, а й «інсценуючою диктатурою» [38, с. 7]. Ці висновки мають важливе значення для вивчення повсякденного життя робітників в Україні, оскільки реконструюють механізм комунікації між державою та суспільством.

Відзначимо праці російських авторів, які використовують методи інших гуманітарних наук, зокрема соціології. Вони розширюють тематику історії повсякденності, межі щоденного життя радянського соціуму. Так, І. Орлов сконцентрував увагу на таких проблемах, як родинні відносини, відпочинок, сервіс у СРСР тощо [31]. Н. Лебіна як концептуальну основу дослідження повсякденного життя городян 1920–1930-ті рр. використала дихотомію норми та відхилення. Дослідниця продемонструвала, як практики, що на початку ХХ ст. вважались нормальними, після революції 1917 р. змінювали свій статус, ставали маргінальними (релігійні свята, проживання в індивідуальному помешканні тощо) [27].

В останні роки вітчизняна академічна спільнота намагається відповідати на виклики світової історіографії, ініціює обговорення проблем історії повсякденності та обмін досвідом із західноєвропейськими колегами. У 2003 р. у Харкові відбулася конференція, в якій взяли участь українські та німецькі дослідники, які зосередили увагу на проблемах повсякденного життя людей і зробили декілька цікавих спостережень. Наприклад, Ю. Обертрайс дійшла висновку, що за лаштунками державних та соціальних структур «маленькі люди» живуть своїм власним життям, ігнорують суспільно-політичні ініціативи влади, проводять власну політику «знизу» [14, с. 233]. Заслужують на увагу конференції, які відбулися в 2010 р. у Харкові [16] та Переяславі-Хмельницькому [17]. Учасники цих наукових форумів порушили питання про використання міждисциплінарних підходів при вивченні повсякденності, а також поставили за мету вивчити тактики повсякденного спротиву населення політичному режимові та щоденне життя тих суспільних верств, які в радянському соціумі вважались маргінальними (священики, непмани тощо). На міжнародній конференції з історії сталінізму (Москва, 2008 р.), в якій взяли участь і українські науковці, одна з секцій була присвячена проблемам соціокультурного життя людей в умовах диктатури.

Розглядалися проблеми меж приватного життя, впливу радянської пропаганди на масову свідомість, практики дозвілля тощо [18]. Сьогодні у вітчизняній науковій періодиці можна знайти чимало розвідок, в яких досліджуються такі аспекти повсякденного життя українських пролетарів у 1920–1930-ті рр., як харчування, житлові умови, медичне забезпечення тощо [22, с. 293–302; 29, с. 229–277; 40, с. 197–203]. Варто відзначити, що сьогодні наукові часописи частіше присвячують таким проблемам спеціальні випуски [3; 25]. Окремо слід сказати про серію колективних монографій «3 історії повсякденного життя в Україні», започатковану Інститутом історії України НАН України. На сьогодні вийшло друком два видання з історії повсякденного життя радянського суспільства в 1920–1930-ті рр. [30; 41].

Серед монографічних видань відзначимо роботу М. Борисенка, в якій розкривається проблема взаємозв'язку, трансформації умов життя городян в умовах урбанізації міського середовища в 1920–1930-ті рр. Використовуючи сучасні наукові підходи, дослідник спростовує твердження радянської історіографії про поліпшення умов життя міського населення в роки НЕПу та індустріалізації [2, с. 121, 285].

В умовах, коли вітчизняні науковці колонізують простір «нових» антропологічно орієнтованих методів історичного дослідження (історія повсякденності, міркоісторія, історична антропологія, нова культурна історія тощо), зростає значення узагальнюючих теоретичних праць. У дослідженні О. Коляструк здійснена спроба дати історіографічний аналіз праць зарубіжних та вітчизняних науковців, значна увага приділена проблемам методології історії повсякденності [24].

Сучасні дослідники, опанувавши (хоча часто лише імітуючи це) нову для українського співтовариства істориків методологію, повертаються до проблем, які вивчала радянська історіографія (історія робітничого класу, фабрик та заводів). Втім, на думку Н. Шліхти, в українській пострадянській історіографії переважає спрощений погляд на історію повсякденного життя

як на побутописання [50, с. 13]. У вітчизняних працях з історії повсякденності головна увага приділена вивченню структур повсякденного життя робітників: житлових умов, соціального страхування, медичного забезпечення тощо. Сучасні науковці одностайні у висновках, що радянській владі не вдалося здійснити соціалістичну реконструкцію повсякденного життя соціуму, а рівень життя працівників погіршився. Тепер дослідники розглядають соціальні ініціативи більшовиків зазвичай як історію краху декількох ідеологічних компаній та проектів. При такому підході складно дослідити світ повсякденності радянської людини, який утворився протягом 1920–1930-х рр. на перетині традицій та інновацій.

Отже, радянські дослідники оцінювали життя робітників із класових позицій, шукали й знаходили ознаки «нового» побуту, намагалися віднайти свідчення про позитивні зміни. Дослідження певних аспектів повсякденного життя працівників Харкова в 1920–1930-ті рр. здійснювалося передусім у річищі вивчення матеріальних умов життя трудівників як складової частини історії фабрик і заводів, робітничого класу тощо. Сучасні науковці роблять висновок, що умови життя та праці робітників у 1920–1930-ті рр. не змінилися порівняно з початком ХХ ст., що внаслідок соціально-економічних змін у державі працівники перебували в постійному пошуку товарів, послуг, корисних зв'язків тощо, що соціалістичної реконструкції побуту пролетарів не відбулося, проте політика більшовиків у цій сфері призвела до симбіозу «старих» та «нових» елементів повсякденного життя. Здається, у майбутньому дослідникам слід більше уваги приділити культурним процесам, коли б повсякденне життя робітників розглядалося в контексті розвитку міської культури, прискореної урбанізації та модернізаційних процесів, а також у зв'язку із практиками конструювання нової ідентичності.

1. *Балтузевич И. Н.* Опыт и уроки строительства ХТЗ / И. Н. Балтузевич. – М. ; Л., 1932.
2. *Борисенко М. В.* Житло та побут міського населення України у 20–30-ті рр. XX ст. / М. В. Борисенко. – К., 2009.
3. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* – 2011. – № 982. Сер.: Історія. – Вип. 44.
4. *Вольський В.* Харківський тракторний завод і новий Харків / В. Вольський, Б. Борфін. – Х., 1930.
5. *Георгієвський Г.* Соціальний розподіл житлової площі та завдання житлової політики в цій галузі / Г. Георгієвський // Житлова кооперація України. – 1929. – № 3.
6. *Годы трудовых свершений: Очерк истории Харьковского моторостроительного завода «Серп и Молот».* – Х., 1975.
7. *Диденко Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925) / Г. Д. Диденко. – К., 1962.
8. *Довгопол В. М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) / В. М. Довгопол. – Х., 1971.
9. *Дубинская И.* Рабочие бюджеты Харькова в феврале 1920 г. / И. Дубинская // Материалы по статистике труда на Украине. – 1920. – Вып. 1.
10. *Дубинская И.* Бюджеты харьковских рабочих в конце 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. – 1924. – № 2.
11. *Дубинская И.* Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в 1923 г. // Материалы по статистике труда на Украине. – 1924. – № 3.
12. *Дубинская И.* Бюджеты рабочих Донбасса и Харькова в 1925 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. – 1925. – № 6.
13. *Епштейн А. И.* Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928–1932 рр.) / А. И. Епштейн. – Х., 1968.
14. *Эпоха. Культуры. Люди.* (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы) : материалы международной научной конференции. Харьков, сентябрь 2003 г. – Х., 2004.
15. *Зроблено в СРСР: Завод імені Шевченка у боротьбі за економічну незалежність* / ред. М. Альхімович. – Х., 1932.

16. *Історія повсякденності: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні: програма конференції* (Харків, 12-13 жовтня 2010 р.). – Х., 2010.
17. *«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф.* (Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2010.
18. *Історія сталінізму: итоги и проблемы изучения: материалы международной научной конференции.* Москва, 5-7 декабря 2008. – М., 2011.
19. *Історія советского рабочего класса: в 6 т. Т. 2: Рабочий класс – ведущая сила в строительстве социалистического общества: 1921–1937 гг.* – М., 1984.
20. Кабо Е. *Питание русского рабочего к началу 1924 года* / Е. Кабо // *Статистика труда.* – 1925. – № 4.
21. Коваленко І. З. М. *Харків. Населення, житлові умови, бюджет дрібних володінь* / І. З. Коваленко. – Х., 1926.
22. Козацька Т. *Громадське харчування робітників у 1929–1938 роках в Україні* / Т. Козацька // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – 2004. – № 11.
23. Колесник В. Ф. *Робітничий клас України в роки перших п'ятирічок в історичній літературі другої половини 50-х – на початку 80-х років* / В. Ф. Колесник // *Український історичний журнал.* – 1991. – № 8.
24. Коляструк О. А. *Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти* / О. А. Коляструк. – Х., 2008.
25. *Краєзнавство.* – 2010. – № 3.
26. Кременецький М. А. *Велетень електроіндустрії (Харківський електромеханічний завод)* / М. А. Кременецький, А. Г. Стоянов. – Х., 1930.
27. Лебина Н. Б. *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930-е годы* / Н. Б. Лебина. – СПб., 1999.
28. Местецкий Я. *Домовое хозяйство Харькова* / Я. Местецкий // *Жилищная кооперация Украины.* – 1927. – № 17.
29. Мовчан О. М. *Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр.* / О. М. Мовчан // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – 2007. – № 17.

30. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928) : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2009.*
31. *Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. – М., 2010.*
32. *Очерк истории Харьковского электромеханического завода. – Х., 1965.*
33. *Очерки истории харьковского завода «Красный Октябрь». – Х., 1966.*
34. *Плаггенборг Ш. Революция и культура. Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Ш. Плаггенборг. – СПб., 2000.*
35. *Полляк Г. Бюджеты рабочих в ноябре-декабре 1924 г. / Г. Полляк // Статистика труда. – 1925. – № 2.*
36. *Родинов В. Рожденный дважды: Очерк / В. Родинов., П. Анненков. – Х., 1981.*
37. *Родионов В. Ровесник первых пятилеток / В. Родинов. – К., 1983.*
38. *Рольф М. Массовые советские праздники / М. Рольф. – М., 2009.*
39. *Сидоров. О. Індустріальному Харкову – столиці УСРР – зразкове міське господарство / О. Сидоров. – Х., 1932.*
40. *Ткаченко В. Побут будівельників Запорізького індустріального комплексу (кінець 20-х – початок 30-х років ХХ ст.) / В. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. 18.*
41. *Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2012.*
42. *Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 1930-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М., 2008.*
43. *Чертков К. Один із заходів боротьби із житловою кризою // Житлова кооперація України / К. Чертков. – 1929. – № 3.*
44. *Шмидт В. Рабочий класс в СССР и жилищный вопрос / В. Шмидт. – М., 1929.*
45. *Шліхта Н. Історія радянського суспільства : навч. посіб. / Н. Шліхта. – К., 2010.*